

Date: 7th July-2026

RUHIYAT TASVIRIDA POETIK UNSURLARNING O'RNI

Mo'minova Shohida

Alisher Navoiy nomidagi o'zbek tili va adabiyoti universiteti
mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada badiiy asarda inson ruhiy olamini tasvirlashda poetik unsurlarning tutgan o'rni ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Ruhiyat tasviri — badiiy psixologizmning markaziy unsuri bo'lib, u metafora, ramz, epitet, o'xshatish, ritm, tovush takrori kabi poetik vositalar orqali yuzaga chiqadi. Maqolada o'zbek va jahon adabiyoti namunalari asosida poetik unsurlarning ichki kechinmalarni ochishdagi badiiy-estetik ahamiyati yoritiladi.

Kalit so'zlar: ruhiyat tasviri, psixologizm, poetik unsurlar, ichki monolog, metafora, ramz, lirizm, obraz, badiiy tafakkur.

Kirish

Badiiy adabiyotning eng murakkab va nozik vazifalaridan biri — inson ruhiy dunyosini, uning kechinmalari, hissiy holatlari va ichki ziddiyatlarini ishonarli tarzda tasvirlashdir. Inson ruhiyati ko'rinmas, sezgi va tuyg'ular orqaligina anglanadigan hodisa bo'lgani uchun uni so'z san'ati vositasida ifodalash alohida mahorat talab qiladi. Aynan shu o'rinda poetik unsurlar — badiiy tilning obrazli, ta'sirchan va ko'p qatlamli vositalari muhim rol o'ynaydi.

Poetik unsurlar deganda biz metafora, o'xshatish, epitet, ramz, giperbola, tovush takrori (alliteratsiya, assonans), ritm va boshqa badiiy-tasviriy vositalarni nazarda tutamiz. Bu unsurlar oddiy axborot berish vazifasidan farqli o'laroq, o'quvchida hissiy-estetik ta'sir uyg'otish, matn ortida yashiringan ma'nolarni his ettirish qobiliyatiga ega. Shu bois ruhiyat tasvirida bu unsurlarning o'rni beqiyos ahamiyat kasb etadi.

Adabiyot tarixiga nazar tashlasak, har bir davr va oqim ruhiyat tasvirining o'ziga xos poetik usullarini ishlab chiqqanini ko'ramiz. Romantizm davrida hissiyot va tuyg'ular ustuvorligi metafora va ramzning keng qo'llanishiga olib kelgan bo'lsa, realizm davrida psixologik tahlil va batafsil ichki monolog yetakchi o'rinni egallagan. Modernizm adabiyotida esa "oqim ong" texnikasi va assotsiativ poetik tuzilmalar orqali ruhiyatning eng nozik qatlamlari ochib berilgan. Bu tarixiy jarayon shuni ko'rsatadiki, poetik unsurlar va ruhiyat tasviri o'rtasidagi bog'liqlik doimiy rivojlanib boruvchi, dinamik hodisadir.

Mazkur maqolaning maqsadi — badiiy psixologizm tushunchasini ochib berish, ruhiyat tasvirining asosiy usullarini tahlil qilish hamda poetik unsurlarning bu jarayondagi funksional o'rnini aniqlashdan iborat. Tadqiqotda o'zbek mumtoz va zamonaviy adabiyoti, shuningdek jahon adabiyoti namunalari foydalaniladi. Tadqiqot vazifalari sifatida quyidagilar belgilandi: psixologizm nazariyasining asosiy qoidalarini yoritish, ruhiyat tasvirida qo'llaniladigan poetik vositalarning tasnifini berish va bu vositalarning badiiy matndagi konkret namoyon bo'lish o'rnini misollar asosida ko'rsatib berish.

1. Badiiy psixologizm tushunchasi va uning nazariy asoslari

Badiiy psixologizm — yozuvchining qahramon ichki dunyosini, uning fikr-tuyg'ulari, kechinmalari, ruhiy kurashlarini chuqur va batafsil tasvirlash usulidir. Bu tushuncha adabiyotshunoslikda XIX asrdan boshlab, ayniqsa rus realistik nasri (Dostoyevskiy, Tolstoy) namunalarida faol o'rganila boshlangan. O'zbek adabiyotshunosligida psixologizm masalasi Izzat Sulton, Matyoqub Qo'shjonov kabi olimlarning tadqiqotlarida chuqur yoritilgan.

Psixologizmning bir necha shakli mavjud:

- to'g'ridan-to'g'ri psixologizm — qahramon kechinmalari muallif tomonidan bevosita tasvirlanadi;
- bilvosita psixologizm — qahramonning tashqi harakati, mimikasi, nutqi orqali ichki holati anglatiladi;
- psixologik tahlil — muallif qahramon ruhiyatini tahlil qilib, sabab-oqibat munosabatlarini ochib beradi.

Har uch shaklda ham poetik unsurlar muhim vosita bo'lib xizmat qiladi, chunki ruhiy holatni faqat aniq, mantiqiy bayon orqali emas, balki obrazli, hissiy til orqali to'liq ifodalash mumkin. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, psixologizmning har bir shakli o'ziga xos poetik vositalarni talab qiladi: to'g'ridan-to'g'ri psixologizm ko'proq epitet va metaforaga, bilvosita psixologizm esa detal va ramzga tayanadi, psixologik tahlil esa mantiqiy izchillik bilan birga obrazli umumlashmalardan foydalanadi.

2. Ruhiyat tasvirining badiiy vositalari

Ruhiy holatni tasvirlashda yozuvchilar turli badiiy vositalardan foydalanadilar. Bular orasida quyidagilar alohida ajralib turadi: ichki monolog, tush va xayol tasviri, tabiat manzaralari orqali ruhiy holatni aks ettirish (parallelizm), qahramon nutqidagi uzilishlar va sukut, shuningdek ramziy obrazlar orqali ichki ziddiyatni ifodalash. Bu vositalarning barchasi, mohiyatan, poetik tafakkur mahsuli bo'lib, ularsiz ruhiyat tasviri sayoz va sun'iy ko'rinishga ega bo'lib qolar edi.

Bundan tashqari, badiiy detal ham ruhiyat tasvirining muhim vositasi hisoblanadi. Qahramonning qo'l harakati, nigohi, ovozdagi titrash kabi kichik, ammo ma'noli detallar orqali yozuvchi uning ichki holatini so'zsiz ham yetkazishi mumkin. Bunday detallar ko'pincha poetik unsurlar — metafora yoki epitet bilan uyg'unlashib, tasvirni yanada ta'sirchan qiladi. Masalan, "uning qo'llari titrab, so'zlari yo'qolib bordi" jumlasidagi oddiy tasvir ortida chuqur ruhiy notinchlik yashiringan bo'ladi.

3. Poetik unsurlarning ruhiyat tasviridagi funksional o'rni

3.1. Metafora va uning ruhiy holatni ifodalashdagi kuchi

Metafora — bir tushunchani boshqasi orqali obrazli ifodalash usuli bo'lib, ruhiy holatlarni tasvirlashda ayniqsa samarali vositadir. "Yuragi qon yig'ladi", "ko'ngli bo'shashdi", "qalbini muzlik qopladi" kabi metaforik ifodalar orqali mavhum ichki kechinma konkret, hissiy idrok etiladigan obrazga aylanadi. Metafora o'quvchini faqat "tushunish"ga emas, balki qahramon holatini "his qilish"ga undaydi.

3.2. O'xshatish va epitetlarning roli

O'xshatish orqali ruhiy holat tabiat hodisalari, jonli yoki jonsiz narsalar bilan qiyoslanadi, bu esa holatning kuchini, tabiatini yaqqol ko'rsatib beradi. Epitetlar esa ruhiy tasvirga hissiy bo'yoq, emotsional intensivlik baxsh etadi. Masalan, "vayron ko'ngil", "cho'g'dek qalb", "muzday sukunat" kabi epitetlar qahramon ichki holatini bir necha so'z bilan chuqur ochib beradi.

3.3. Ramziy obrazlarning ahamiyati

Ramz — murakkab, ko'p qatlamli ma'noni ifodalovchi poetik unsur bo'lib, u ayniqsa og'ir, ziddiyatli ruhiy kechinmalarni bevosita nomlamasdan, balki ishora orqali yetkazishda muhim ahamiyat kasb etadi. Cho'lpon she'riyatida "qafasdagi qush" ramzi erk va asorat o'rtasidagi ichki kurashni, ruhiy iztirobni yorqin ifodalaydi. Ramziy obraz orqali yozuvchi o'quvchiga fikrlash, ma'noni o'zi anglash imkoniyatini beradi, bu esa badiiy ta'sirni yanada kuchaytiradi.

3.4. Tabiat tasviri va ruhiy parallelizm

Ko'plab yozuvchilar qahramon ruhiy holatini tabiat manzaralari orqali aks ettiradi — bu usul adabiyotshunoslikda "psixologik parallelizm" deb ataladi. Bo'ronli osmon, so'lgan bog', muzlagan daryo kabi tabiat obrazlari qahramon ichki dunyosidagi notinchlik, umidsizlik yoki iztirobni bilvosita, ammo kuchli tarzda ifodalaydi. Bu usul ayniqsa lirik-psixologik nasr va she'riyatda keng qo'llaniladi.

3.5. Ritm, ohang va tovush takrorining psixologik vazifasi

She'riy asarlarda ritm, vazn, tovush takrorlari (alliteratsiya, assonans) ham ruhiy holatni ifodalashning muhim vositasidir. Tez, kesik ritm bezovtalik yoki hayajonni, sekin, cho'zilgan ohang esa mahzunlik yoki tafakkur holatini yetkazishga xizmat qiladi. Tovushlarning takrorlanishi she'rga musiqiylik baxsh etib, o'quvchida ongsiz darajada hissiy kayfiyat uyg'otadi.

3.6. Ichki nutq va uning poetik tuzilishi

Ichki monolog ko'pincha oddiy so'zlashuv nutqidan farqli, uzuq-yuluq, assotsiativ tuzilishga ega bo'ladi. Bu tuzilish o'zi ham bir turdagi poetik shakl hisoblanadi — takrorlar, ritorik so'roqlar, tugallanmagan gaplar orqali qahramonning ichki notinchligi, ikkilanishi yoki hayajoni til darajasida aks etadi.

3.7. Kontrast va antiteza vositasida ruhiy ziddiyatni ifodalash

Kontrast va antiteza — qarama-qarshi tushuncha yoki obrazlarni yonma-yon qo'yish orqali ruhiy ziddiyat, ikkilanish yoki ichki kurashni ifodalovchi muhim poetik vositadir. Qahramon qalbidagi umid va umidsizlik, sevgi va nafrat, erk va asorat kabi qarama-qarshi tuyg'ular kontrast orqali yanada yorqin, ta'sirchan tarzda namoyon bo'ladi. Bu usul ayniqsa ichki ziddiyatga to'la, murakkab xarakterlarni tasvirlashda yuqori badiiy samara beradi, chunki inson ruhiyati ko'pincha aynan shunday qarama-qarshi kuchlar kurashidan iborat bo'ladi.

4. O'zbek adabiyotida ruhiyat tasviri va poetik mahorat namunalari

O'zbek mumtoz adabiyotida, xususan Alisher Navoiy g'azaliyotida, oshiq qalbining iztirobi ramziy va metaforik obrazlar — sham va parvona, gul va bulbul, may va soqiy timsollari orqali yuksak badiiy mahorat bilan ifodalangan. Bu an'ana keyingi davr

Date: 7th July-2026

adabiyotida ham davom etib, yangi mazmun va shakllar kasb etgan. Mumtoz she'riyatdagi bu ramziy tizim shunchalik boy va izchil ediki, u o'quvchiga nafaqat estetik zavq, balki chuqur falsafiy-ma'naviy anglash imkonini ham berardi.

Cho'lpon lirikasida ruhiy erk va asorat mavzusi chuqur poetik-ramziy tasvirlar orqali yoritilgan bo'lib, uning she'rlaridagi tabiat obrazlari — quyosh, tong, qorong'ulik — qahramon ruhiy holatining ramziy ifodachisiga aylangan. Abdulla Qodiriyning "Mehrobdan chayon" asarida Anvar obrazining ichki kurashlari psixologik tahlil va nozik detallar orqali chuqur ochib berilgan. Oybekning "Navoiy" romanida esa bosh qahramonning ijodiy iztiroblari, yolg'izlik va ma'suliyat hissi lirik-psixologik uslubda tasvirlangan.

Zamonaviy o'zbek nasrida ham (masalan, O'tkir Hoshimov ijodida) ruhiyat tasviri kundalik hayot detallari, ichki monolog va nozik psixologik kuzatuvlar orqali yuksak badiiy saviyada amalga oshirilgan, bu esa milliy adabiyotning psixologik nasr sohasidagi yutuqlarini ko'rsatadi. "Dunyoning ishlari" romanida oddiy kundalik voqealar fonida qahramonlarning ichki dunyosi nozik psixologik shtrixlar bilan ochib beriladi, bunda muallif ortiqcha ta'rif-tavsiflardan qochib, ishora va detal poetikasiga tayanadi.

Shuningdek, zamonaviy o'zbek she'riyatida Erkin Vohidov va Abdulla Oripov ijodida ruhiy kechinmalar chuqur falsafiy mushohada va boy metaforik til orqali ifodalangan bo'lib, ularning she'rlarida vatan, insonlik, o'tkinchilik kabi mavzular shaxsiy ruhiy kechinma bilan uyg'unlashtirilgan holda talqin etiladi. Bu esa individual ruhiyat tasvirining umuminsoniy mazmun kasb etishiga yorqin misol bo'la oladi.

5. Ruhiyat tasviri va umumiy badiiylilik o'rtasidagi bog'liqlik

Ruhiyat tasviridagi poetik unsurlar alohida-alohida emas, balki yaxlit badiiy tizim sifatida faoliyat yuritadi. Metafora, ramz, ritm va boshqa vositalar bir-birini to'ldirib, qahramon ichki dunyosining ko'p qatlamli, murakkab manzarasini yaratadi. Muallif mahorati aynan shu vositalarni o'rinli, o'lchovli va badiiy jihatdan asoslangan tarzda qo'llay olishida namoyon bo'ladi — ortiqcha poetik bezak psixologik tasvirni sun'iy lashtirishi, aksincha, vositalarning kamligi esa tasvirni sayozlashtirishi mumkin.

Shuningdek, ruhiyat tasviridagi poetik unsurlar davr va janr xususiyatlariga ham bog'liq. Lirik janrlarda ramz va metafora ustuvor bo'lsa, epik nasrda psixologik tahlil va ichki monolog kengroq o'rin egallaydi. Zamonaviy adabiyotda esa bu vositalarning uyg'unlashuvi, janrlar aralashuvi natijasida yangi badiiy-psixologik usullar shakllanmoqda.

6. She'riyat va nasrda ruhiyat tasvirining qiyosiy xususiyatlari

She'riyat va nasr ruhiyat tasvirida turlicha poetik strategiyalardan foydalanadi. She'riyatda fikr va tuyg'u zich, siqiq shaklda, ko'pincha bir necha misrada ifodalanishi talab etiladi, shu bois bu yerda ramz, metafora va ritm ayniqsa yuqori zichlikda qo'llaniladi. Bir baytda butun bir ruhiy holatning mohiyati mujassamlashtiriladi, bu esa she'riy so'zning yuksak poetik quvvatini talab qiladi.

Nasrda esa ruhiyat tasviri kengroq maydonda, batafsil tavsif, dialog va ichki monolog orqali bosqichma-bosqich ochiladi. Nasriy asarda yozuvchi qahramon ruhiy holatining rivojlanish dinamikasini — bir holatdan boshqasiga o'tish jarayonini — kuzatish imkoniyatiga ega bo'ladi. Shu bois nasrda psixologik tahlil ko'proq o'rin egallaydi, biroq bu

Date: 7th July-2026

yerda ham poetik unsurlar — xususan metafora va detal — tasvirni jonlantirishning asosiy vositasi bo'lib qoladi.

Dramaturgiyada esa ruhiyat tasviri asosan qahramon nutqi, remarka va sahna harakati orqali beriladi, bu yerda so'z tejamkorligi va ishora poetikasi alohida ahamiyat kasb etadi. Har uch janrning o'ziga xosligiga qaramay, ularning barchasida poetik unsurlar ruhiyatni badiiy jonlantirishning asosiy vositasi sifatida xizmat qiladi, bu esa poetik tafakkurning adabiyotning barcha turlari uchun umumiy, universal ahamiyatga ega ekanligidan dalolat beradi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, ruhiyat tasviri badiiy adabiyotning eng nozik va murakkab jihatlaridan biri bo'lib, uni to'liq va ta'sirchan ifodalashda poetik unsurlar hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Metafora, o'xshatish, epitet, ramz, ritm, kontrast va ichki nutqning o'ziga xos tuzilishi — barchasi inson ichki dunyosining ko'rinmas qatlamlarini badiiy so'z orqali jonlantirishga xizmat qiladi.

O'zbek va jahon adabiyoti namunalari shuni ko'rsatadiki, yuksak badiiy mahorat aynan poetik unsurlarni ruhiy tasvir bilan uzviy bog'lay olishda namoyon bo'ladi. Mumtoz adabiyotdan tortib zamonaviy nasr va she'riyatgacha bo'lgan katta davr mobaynida bu bog'liqlik turli shakl va ko'rinishlarda rivojlanib, boyib kelgan, biroq uning mohiyati — ruhiyatni obrazli, hissiy til orqali jonlantirish — o'zgarmay qolgan.

Shu bois adabiyotshunoslik fanida ruhiyat tasviri va poetik unsurlar o'rtasidagi bog'liqlikni chuqur o'rganish nafaqat nazariy, balki amaliy-ta'limiy ahamiyatga ham egadir, chunki bu bilim yosh ijodkorlarning badiiy mahoratini oshirishga, shuningdek talaba va o'quvchilarning badiiy matnni chuqur va har tomonlama idrok etish qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Kelgusi tadqiqotlarda bu mavzuni aniq bir yozuvchi ijodi misolida, qiyosiy-statistik metodlar asosida yanada chuqurroq o'rganish istiqbolli yo'nalish bo'lishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Sulton I. Adabiyot nazariyasi. — Toshkent: O'qituvchi.
2. Qo'shjonov M. Ijod sirlari. — Toshkent: Adabiyot va san'at.
3. Sharafiddinov O. Ijodni anglash baxti. — Toshkent: Sharq.
4. Navoiy A. G'azaliyot. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot.
5. Qodiriy A. Mehrobdan chayon. — Toshkent: Sharq.
6. Oybek. Navoiy. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot.
7. Hoshimov O'. Tanlangan asarlar. — Toshkent: Sharq.
8. Dostoyevskiy F.M. va psixologik realizm nazariyasiga oid tadqiqotlar.

